

Misdaad en straf in een Hollandse stad: Haarlem, 1245-1615

Haerlem Reeks nr. 19

De *Haerlem Reeks* is een uitgave van de Historische Vereniging Haarlem onder redactie van Maarten Brock, Judith Brouwer en Piet de Rooij.

Misdaad en straf
in een Hollandse stad:
Haarlem, 1245-1615

MAARTEN MÜLLER

Hilversum
Verloren
2017

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van Hiemstra Van Halderen Advocaten, swdv Advocaten, de Stichting Vrienden van het Noord-Hollands Archief en de Stichting Katholieke Openbare Bibliotheek (SKOB).

Afbeeldingen op het omslag: op de voorzijde het stadhuis van Haarlem, een schilderij van Pieter Jansz. Saenredam, ca.1628; op de achterzijde een detail van 't Gerecht buijten Haarlem', een gravure van Esaias van de Velde, begin zeventiende eeuw.

ISBN 978-90-8704-696-5

©2017 Maarten Müller & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagonwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoudsopgave

Inleiding	9
1 Misdaad en straf in de dertiende en veertiende eeuw	15
1.1 De Bronnen	15
Het Haarlemse stadsrecht van 1245	15
De schoutsrekeningen uit de veertiende eeuw	17
Het keurboek van 1390	20
1.2 Procedures	22
Vete, verzoening, landwinning en compositie	22
Het (ge)ding	24
Betrapting op heterdaad	26
De rationalisering van het strafproces: onderzoek en pijnlijke ondervraging	27
Accusatoir: inquisitoir in een wijder perspectief	30
1.3 Misdaad en straf: de aantallen	31
Ernstige misdaden en hun bestraffing	31
Doodslag, moord en zelfdoding	33
Diefstal	35
Niet-dodelijk geweld en andere agressieve uitingen	36
Niet-gewelddadige en onbenoemde overtredingen en misdrijven	38
1.4 Conclusie	40
2 Misdaad en straf in de Bourgondisch-Habsburgse periode (vijftiende-zestiende eeuw)	42
2.1 De bronnen	42
Stadsrecht en keurboeken	42
Het register van vonnissen, 1432-1470	45
De schoutsrekeningen van 1459 tot 1569	47
Filips Wielants 'Instructie' (1506)	50
2.2 Procedures	51
Klagen of onderzoeken	51
Doodslag: vervolgd of vergeven	52
Het kerkelijk asielrecht	55

Strafprocedures in maten en soorten	57
De pijnlijke ondervraging	59
2.3 Misdaad en straf: de aantallen	61
Ernstige misdaden en hun bestraffing	61
Doodslag, moord en zelfdoding	64
Niet-dodelijk geweld en agressief gedrag	66
Diefstal en andere vermogensdelicten	68
‘Valscheden’	71
‘Politieke’ misdrijven: Hoeken, Kabeljauwen en het Kaas-en-Broodspel	72
Ongeoorloofde bedelarij en landloperij	75
Ketterij	79
Tovenarij	82
Zedenmisdrijven	83
2.4 Conclusies en nieuwe vragen	86
Minder onderling geweld	86
Minder strafrechtelijk geweld	88
3 Beginjaren van de Republiek (1583-1615)	91
3.1 De bronnen: keuren, plakkatens, vonnisregisters en schoutsrollen	91
3.2 Procedures	92
Codificatie en gratiëring naar de marge	93
Rechtsbijstand, bemiddeling en compositie	95
De strafprocescultuur van Haarlem	97
De pijnlijke ondervraging	99
3.3 Misdaad en straf: de aantallen	100
Ernstige misdaden en hun bestraffing	100
Doodslag, moord en zelfdoding	103
Niet-dodelijk geweld en agressief gedrag	105
Diefstal en andere vermogensdelicten	107
Fraude en belastingontduiking	110
Landloperij en bedelarij	112
Zedenmisdrijven	114
‘Pausselicke superstitiën’ en (schadelijke) toverij	115
3.4 Conclusies en nieuwe vragen	117
Bijlagen	
Tabel A Lijst van voltrokken dood- en lijfstraffen, met eventueel pijnlijk verhoor en misdaad, volgens de overgeleverde rekeningen van de schouten van Haarlem tussen 1365 en 1396	120

Tabel B	Lijst van voltrokken dood- en lijfstraffen (incl. galeistraf), met eventueel pijnlijk verhoor, volgens de overgeleverde rekeningen van de schouten van Haarlem tussen 1459 en 1568	121
Tabel C	Lijst van voltrokken dood- en lijfstraffen, met eventueel pijnlijk verhoor, volgens de vonnissen van het Haarlemse schepengerecht tussen 1583 en 1615	139
Tabel D	Niet-dodelijke geweldsfrequentie 1365-1552, Haarlem	
Tabel E	Geregistreeerde doodslagen en moorden en eventuele sancties of schikkingen volgens overgeleverde rekeningen van de schouten van Haarlem tussen 1365 en 1568	140
Tabel F	Geregistreeerde doodslagen, moorden en niet-dodelijke geweldsincidenten volgens de overgeleverde vonnissen van de Haarlemse schepenbank (1583-1615) en de 'Criminele rollen' van de schout (1592-1615)	142
Tabel G	Aantal registraties van diefstal, omgang met dieven, heling, roof, e.d. delicten (na ca. 1450 als 'bisonder' en/of 'crimineel' aangemerkt) met bijbehorende sancties volgens de rekeningen van de schouten van Haarlem, 1365-1568	144
Tabel H	Veroordelingen wegens diefstal, omgang met dieven, heling, roof e.d. delicten volgens de overgeleverde vonnissen van de Haarlemse schepenbank: 1583-1615	147
Tabel I	Veroordelingen wegens landloperij, ongeoorloofde bedelarij e.d., als 'crimineel' aangemerkt en geregistreerd in de rekeningen van de schouten van Haarlem vanaf de eerste vermelding in 1515 tot 1569	149
Tabel J	Veroordelingen wegens landloperij volgens de vonnissen van de Haarlemse schepenbank, 1583-1615	151
Tabel K	Veroordelingen wegens onzedelijk gedrag volgens vonnissen van Haarlemse schepenbank 1583-1615	153
Bibliografie		156
Archiefbronnen		156
Literatuur		156
Dankwoord		163
Over de auteur		164

Inleiding

Misdaad en straf zijn twee eng verbonden begrippen in menselijke samenlevingen. Iedereen heeft er wel een mening over. Misdaad fascineert, ook als we er ver vanaf staan, en straf vinden we vanzelfsprekend om gevoelens van rechtvaardigheid of veiligheid te bevredigen. Beide begrippen kunnen ook als ijkpunten dienen om de beschavingskwaliteit van een samenleving aan af te lezen. Onderzoek dat zich ermee bezig houdt en dat men rechtshistorisch en historisch-criminologisch mag noemen, verschaft dus ook altijd stof voor argumenten die een nog bredere reikwijdte hebben. Helaas hebben sommige onderzoekers de verleiding niet weerstaan om op basis van schaarse gegevens uit een in tijd en ruimte beperkte omgeving toch ver reikende conclusies te trekken en generalisaties te formuleren die bij nadere bestudering niet gehandhaafd kunnen worden.¹ Dergelijke ‘theorieën’ hebben wel de verdienste dat ze discussies en onderzoeksvragen stimuleren, maar het nadeel dat ze schematisch denken en krampachtig vasthouden aan ingenomen stellingen bevorderen.

Ik wil met dit onderzoek voorzichtiger zijn. De bedoeling is allereerst de beschikbare bronnen inzichtelijk te maken, dus te tonen wat er over criminaliteit in en om Haarlem in een bepaalde periode is te vinden, en hoe daar door de stedelijke, en soms gewestelijke overheid op is geanticipeerd en gereageerd. Omdat het om een vrij lange periode gaat, zal het ook mogelijk zijn veranderingen te laten zien in de frequentie en aard van bepaalde misdrijven en de bestraffing daarvan. Aan het formuleren van een verklaringsgrond van geconstateerde trends en ontwikkelingen zal ik mij slechts in zoverre wagen als de bronnen daartoe argumenten geven, of als vergelijkingen met andere steden of streken in de Nederlanden en daaraan grenzend een analogie mogelijk maken.

Om het terrein van deze studie inhoudelijk af te bakenen, zal ik eerst de ‘misdaad’ definiëren waarvan hierboven sprake is. We verstaan eronder al die menselijke handelingen die door stedelijke of gewestelijke autoriteiten, in casu het stadsbestuur van Haarlem, de graaf van Holland en later de Staten van Holland, zijn verboden en/of strafbaar gesteld blijkens daartoe uitgevaardigde handvesten, keuren en ordonnanties of plakkatens. Daaraan toegevoegd kunnen worden daden die niet expliciet in genoemde bronnen worden vermeld, maar wel bestraft zijn volgens

1 G. Schwerhoff, *Historische Kriminalitätsforschung* (Frankfurt 2011), 64; voorbeelden bij dezelfde auteur, ‘Kriminalitätsgeschichte im deutschen Sprachraum’, in: A. Blauert, G. Schwerhoff (ed.), *Kriminalitätsgeschichte, Beiträge zur Sozial- und Kulturgeschichte der Vormoderne* (Konstanz 2000) 21-68, i.h.b. 27 e.v.

schoutsrekeningen en vonnissen van de schepenbank. Binnen dit kader construeren we rubrieken, die zoveel mogelijk overeenkomen met de onderverdelingen en nuanceringen die men ook al in de bestudeerde periode gewoon was te maken. Met cijfermatige gegevens gevuld geven de rubrieken een beeld van de frequentie van bepaalde misdrijven in een periode en de getalsmatige verhoudingen tussen verschillende soorten. Bijkomende vragen naar herkomst, leeftijd en geslacht zullen aandacht krijgen, maar niet altijd exact beantwoord kunnen worden wanneer de bronnen hierin te onnauwkeurig zijn. Alleen de seksuele identiteit van de daders kan altijd worden vastgesteld.

De vlag met het woordje ‘straf’ dekt vervolgens een omvangrijke lading. Het is de aanduiding van een veel ruimer begrip, de strafrechtspleging, dus het geheel aan geschreven en gewoonterechtelijke regels volgens welke misdaden opgespoord en berecht dienden te worden in een samenleving, en de toepassing daarvan in de praktijk. Johan Huizinga was ooit zo onverstandig om in zijn *Herfsttij der middeleeuwen* te schrijven dat men in de (late) middeleeuwen slechts de twee uitersten van wrede straf en volle genade kende,² maar dat is onzin. Rechtbanken en gerechtsofficieren gebruikten een enorm arsenaal van sancties, variërend van een belofte van ‘beternisse’ tot de zwaarste doodstraf, gewoonlijk zeer genuanceerd en op daad en persoon toegesneden. De Haarlemse schepenbank en schout leveren daarvan talloze voorbeelden. Ook hier gaan we rubriceren en tellen om te zien of de slechte reputatie die de middeleeuwse en vroegmoderne justitie bij velen heeft wel altijd verdiend is, en welke ontwikkelingen zich hebben voorgedaan in de straftoemeting. Het gaat hier dus om het vigerende ‘strafrecht’ – een veel te moderne term waar ik nog op terug zal komen – en de toepassing ervan in de praktijk. Niet alle ongewenst gedrag werd met straf tegengegaan, dikwijls werd voor enige vorm van bemiddeling gekozen. Als bronnen en praktijk er aanleiding toe geven, begeven we ons ook in dit grensgebied.

Voorafgaande aan de straf of de genoegdoening, was er natuurlijk het proces, of enige andere vorm van rechtsgang, die we gezamenlijk onder de – al even anachronistische – noemer van het ‘strafprocesrecht’ kunnen brengen. Op dit onderzoeksveld wreekt zich het gebrek aan adequaat bronnenmateriaal het meest. Nergens staat namelijk opgeschreven hoe strafprocessen of andere relevante procedures destijds in Haarlem precies in hun werk gingen. Wel kunnen we uit allerlei zijdelingse informatie ons een beeld vormen. Ook bronnen uit andere steden van de Nederlanden kunnen daarbij nuttig zijn, maar zekerheid is er niet. Op dit terrein hebben zich in de loop der eeuwen grote veranderingen voltrokken die ik zal pogen te verhelderen vanuit bronnen en literatuur. Daarbij komt uiteraard ook de tijd tot de verbeelding sprekende juridische foltering aan de orde, temeer omdat daarvan uit Haarlem de oudste vermelding – 1369 – misschien van West-Nederland, in elk geval van het graafschap Holland afkomstig is.

² J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvorming der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (Haarlem 1919) 28.

Om criminaliteit en de bestraffing ervan gezamenlijk of apart te bestuderen in de huidige tijd staan ons grote hoeveelheden informatie ter beschikking van ministeries, gerechtelijke instellingen, onderzoeksinstituten, alsmede de resultaten van criminologische en strafrechtelijke onderzoeken. Hoe verder we echter terug willen gaan in de tijd, des te moeilijker wordt de toegang tot geschikte geschreven bronnen, en des te schaarser worden deze bronnen uiteindelijk zelf. De problematiek werd sinds de negentiende eeuw vooral benaderd vanuit keurboeken en handvesten, de zogenaamde ‘normatieve’ bronnen, met af en toe een uitstapje in de stukken die door rechtbanken of gerechtsofficieren werden geproduceerd. Voorts hebben genealogen uittreksels gemaakt – ten onrechte als ‘analyses’ betiteld – van vonnisregisters in enkele steden, zoals Utrecht, Leiden en ook Haarlem. Hun werk is nuttig voor wie snel een oppervlakkig overzicht wil, maar er staan vaak fouten in en informatie over procesrecht is meestal weggelaten. Nadat onze Zuiderburen het goede voorbeeld hadden gegeven,³ onderzochten onder meer Berents (Utrecht), Faber en Boomgaard (beiden Amsterdam) in onze contreien systematisch vonnisregisters en rekeningen van schouten en vergelijkbare functionarissen,⁴ op zoek naar verbreding van en patronen in de criminaliteit en de praktijk van het strafrecht.⁵

Het is zeer goed mogelijk dat anderen dat ook geprobeerd hebben zonder in hun opzet te zijn geslaagd. Dit is deels het gevolg van het feit dat het leeuwendeel van de middeleeuwse registraties verloren is gegaan, terwijl in de vroegmoderne series, zoals in Haarlem, vaak enorme gaten geslagen zijn. Ook is de archivering soms een probleem. Wanneer bijvoorbeeld in ambtelijke rekeningen niet alleen strafrechtelijke maar ook ander zaken aan de orde waren, kunnen ze in een archief ook onder ‘financiën’ of ‘domeinen’ zijn ondergebracht. Wie tenslotte wel een op het eerste gezicht min of meer gave registratie van vonnissen en correcties voor zich ziet, en dan denk ik bij voorbeeld aan Leiden, kan afgeschrikt worden door de enorme hoeveelheid werk die transcriptie, doorgronding en rubricering met zich meebrengen. Het voorbehoud ‘op het eerste gezicht’ staat er niet voor niets, want menig zogenaamd ‘crimineel’ register blijkt bij nader inzien een heterogene afwisseling van zware en minder zware (‘niet-criminele’) misdrijven en vonnissen te zijn waardoor een serieel overzicht langer dan een paar decennia toch niet mogelijk is.

De keuze voor Haarlem als studieobject is uiteindelijk mede ingegeven omdat de beschikbare bronnen, ondanks hun vele gebreken, het mogelijk maken vanaf een

3 L. Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht* [Mechelen] (Antwerpen 1947); F. Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien régime (1404-1789)* (Brussel 1981); behalve deze bekende monografieën, vele in tijdschriften en bundels ‘verstopte’ deelstudies.

4 D.A. Berents, *Misdaad in de middeleeuwen* (Utrecht 1976); S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811* (Arnhem 1983); J. Boomgaard, *Misdaad en straf in Amsterdam. Een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552* (Zwolle/Amsterdam 1992).

5 Voor een beredeneerde bibliografie tot ca. 2000: X. Rousseaux, ‘L’histoire du crime et de la justice criminelle dans l’espace du Benelux (XIVème -XVIIIème s.)’, in: M.S. Dupont-Bouchat en X. Rousseaux (red.), *Crimes, pouvoirs et sociétés (1400-1800). Anciens Pays-Bas et Principauté de Liège* (Kortrijk-Heule 2001) 21-82.

relatief vroeg tijdstip over een relatief lange periode een overzicht te krijgen van de frequentie – voor zover geregistreerd uiteraard – van de zwaarste misdrijven en de zwaarste straffen. De allereerste informatie met strafrechtelijke inhoud stamt uit het Haarlemse stadsrecht van 1245. Een gefragmenteerde en heterogene verzameling handgeschreven en gedrukte bronnen leidt ons dan verder. De belangrijkste daarvan zijn de bewaarde rekeningen van de Haarlemse schouten vanaf 1365, met hiaten over een totaal van zo'n 140 jaar, een serie vonnissen van de schepenbank uit de vijftiende eeuw en een reeks – met bijna gelijktijdige schoutrollen – van bij elkaar ongeveer 32 jaar, eindigend in 1615. Daarna valt een langdurige stilte van bijna zestig jaren.⁶

Een flink aantal schoutsrekeningen bevat voorts lange lijsten van geïnde boeten en schikkingen, gerangschikt naar delict, variërend van enkele schellingen tot tientallen ponden. Hierdoor is het ook mogelijk iets te laten zien van de kleinere criminaliteit, en vooral van niet-dodelijke geweldsmisdrijven, wapendracht en bedreigingen. De overtredingen van specifiek commerciële en productietechnische keuren die op handel en industrie – graanhandel, brouwerij, lakennijverheid, molenbedrijf en dergelijke – betrekking hebben en die door sommige schouten zijn geregistreerd, zal ik wel in de tabellen vermelden maar verder niet analyseren. Bruikbare gegevens komen natuurlijk ook uit de *Rechtsbronnen der stad Haarlem*.⁷ Voorts zal ik studies over en bronmateriaal uit diverse steden in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden en het Duitse Rijk zo nodig ter verheldering of vergelijking erbij betrekken.

Al deze overwegingen hebben er tenslotte toe geleid dat dit boek, als resultaat van het onderzoek, een bepaalde structuur heeft die sterk door het bronnenmateriaal is bepaald. De chronologische fragmentatie van de bronnen is de basis van een opdeling van de tekst in drie parten: de dertiende en veertiende eeuw (hoofdstuk 1), de Bourgondisch-Habsburgse periode (hoofdstuk 2) en de begintijd van de Republiek (hoofdstuk 3). Elk hoofdstuk is op zijn beurt ingedeeld in drie thema's: bronnen van onze kennis, strafrechtelijke procedures en misdaad annex bestraffing. Deze thema's heb ik weer in rubrieken of subthema's verdeeld voor zover relevante informatie in de bronnen voorhanden was. De aangehangen tabellen A tot en met K vormen de kristallisering van wat ik in rekeningen en registers heb gevonden.

Zoals gezegd, inzichtelijkheid in het empirisch materiaal is hoofddoel van dit onderzoek geweest. Ik heb daarnaast gemeend op grond van de gevonden gegevens ook een bijdrage te kunnen leveren aan een aantal debatten die, in wisselende intensiteit, rondom de thematiek van misdaad en strafrechtspleging gevoerd zijn in de loop der jaren. Zo zal ik mij in het eerste hoofdstuk aansluiten bij het pleidooi voor een Nederlandse – in de ruime betekenis – dus niet Romeinsrechtelijke oor-

⁶ De 'stilte' in de literatuur duurt nog veel langer en wordt pas doorbroken door A. van den Hoven, "Ten exempel en afschrik". Strafrechtspleging en criminaliteit in Haarlem, 1740-1795', in: *Haarlem. Jaarboek* 1982 8-34.

⁷ J. Huizinga (red.), *Rechtsbronnen der stad Haarlem* (WOVR, 2de reeks, 13, Den Haag 1911).

sprong van inquisitoire procesvormen en de pijnlijke ondervraging.⁸ In het tweede hoofdstuk zal ik betogen dat de vorming van een gewestelijke of overkoepelende staat geen dominerende causale of conditionele relatie lijkt te hebben gehad met de onmiskenbare vermindering van openbaar en justitieel geweld in de vijftiende en zestiende eeuw, om vervolgens te pleiten voor de relatieve autonomie van de dynamiek die in elke stad de praktijk vorm gaf.⁹ Ten slotte wil ik in het derde hoofdstuk pogen de strafrechtscultuur en het bestraffingsbeleid van Haarlem zodanig te karakteriseren, op basis van de verzamelde gegevens en de uitingen van het schepengerecht, dat een vergelijking met andere steden van de Lage Landen vergemakkelijkt wordt.¹⁰

Natuurlijk heb ik niet de pretentie dat daarmee in deze drie gevallen het laatste woord gezegd zou zijn, en dat geldt nog veel sterker voor de vele andere problemen en discussies die aan de orde komen – vrouwen, vreemdelingen, codificering, registratie, enzovoort. Een werkelijk afdoende behandeling daarvan, met plaats voor alle discussianten en hun argumenten, zou veel te veel ruimte in beslag nemen, de Haarlemse gegevens bieden dikwijls te weinig steun voor een sluitend betoog, en het mooie doel der inzichtelijkheid zou in het gedrang verloren kunnen gaan.

8 Inspiratiebron was en blijft R.C. van Caenegem, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Brussel 1956).

9 Het gaat hier vooral om het 'theoriegebouw' van Norbert Elias, door Pieter Spierenburg van steunberen voorzien, zoals gefraseerd bij M. Eisner, 'Individuelle Gewalt und Modernisierung in Europa', in: G. Albrecht, O. Backes en W. Kühnel (red.), *Gewaltkriminalität zwischen Mythos und Realität, 1200-2000* (Frankfurt 2001) 78-100, i.h.b. 86; voor een volledige annotering van Elias en Spierenburg zie par. 2.4.

10 Als probleem geformuleerd door R. Muchembled, *Le temps des supplices. De l'obéissance sous les rois absolus, XVe- XVIIIe siècle* (Parijs 1992), en door X. Rousseaux, 'Introduction', in: Marie-Amélie Bourguignon, B. Dauven en X. Rousseaux (red.), *Amender, sanctionner et punir. Recherches sur l'histoire de la peine, du Moyen Age au XXe siècle* (Leuven 2012) 9-14.

